

Eesti Panga rahakraanide kallal

Jaak Valge

Artikkel valminud Eesti Teadusfondi
grant nr. 4034 toetusel.

■ N. Venemaa välismajanduspoliitika juhid Tšitšerin ja Krassin soovisid lõpetada kulla ja teiste väärtuste müügi läbi Eesti ning Eesti eelistamise transiitvedudes juba 1921. aasta sügissuvel.¹ Ent millegipärast reageeris Nõukogude bürokraatia masinavärk rohkem kui aasta hiljem – alles 1922. aasta lõpul – 1923. aasta algul. Kuid siis ka nende Eesti majandusringkondade jaoks, kes olid Vene turuga arvestanud, šokeerivalt tõhusalt.

Kulla ja väärtasjade müüki läbi Eesti vähendasid bolševikud 1922. aasta keskpaigas ja lõpetasid selle 1922. aasta lõpul. Rahaminister Georg Westel oli väitnud juba 1922. aasta mais, et N. Venemaa on ammandanud oma kullaressursid.² Järelikult pidi Westel oskama prognoosida, et ka Eestisse sadav kullavihm on otsa saamas.

Opteerimisega kaasas käinud väärtuste sissevool oli vähenenud juba 1921. aasta lõpul, seoses N. Venemaa piirangutega väärtasjade kaasavõtmiseks. Opteerimine ise lõppes põhiosas 1922. aastal. Järgmisel aastal likvideeriti opteerimiskomisjonid Moskvast, Petrogradis ja Omskis.³ Samal aastal tuli ka Eesti Vabariigi Riigikassal lõpetada kulla ja väärtasjade kokkuostmine Moskvast ja Petrogradis.

Piirikaubandusele hakati Nõukogude Venemaal suuremat tähelepanu pöörama 1923. aasta algusest peale. Eestist vastati protestinootidele põiklevalt, kuid vähendati piiripunktide arvu. Piirikaubanduse käive vähenes 1923. aastal peaaegu poole võrra.⁴

Vähenes ka Eesti ametlik eksport Venemaale, eriti suhtarvudes. 1923. aastal langes N. Venemaa osakaal Eesti ekspordis võrreldes eelmise aastaga neljakordselt. Sissevedu Venemaalt kujunes 1,6 korda suuremaks kui väljavedu. Vene transiit läbi Eesti vähenes 1922. aastal eelmise aastaga võrreldes 3,5 korda, 100 tuhande tonnini.⁵ Iga Eesti elaniku kohta tegi see 100 kilo. Venemaal äri teha lootnud Eesti ettevõtjad, sealhulgas Eesti Panga nõukogu liikme August Janson poolt juhitud Eesti Kaupmeeste Ühisus (Ekal), kaotasid suuri summasid.⁶

Pärast Tartu rahulepingu sõlmimist toimunud läbirääkimistes Eesti metallitehaste esindajate ja bolševike vahel kavandati kuni 2000 Nõukogude veduri remonti Eestis. Sedavõrd suure mahuga tellimuse täitmine võinuks kindlustada Eesti metallitehastele töö aastateks. Paraku sõlmiti leping

¹ Tšitšerin Krassinile 6.08.1921. – Rossiiskij Gosudarstvennoj Arxiv Sotsial'no-političeskij Istorii (RGASP), f. 5, n. 1, s. 2066, l. 1; V. Sirotkin. Zarubežnoje zoloto Rossii. Moskva, 1999, lk. 295.

² Leslie hertsog Balfourile 29.05.1922. – Public Record Office (PRO), FO 371/8178.

³ Valitsusasutiste tegevus 1918–1934, lk. 290.

⁴ 1923. aasta suvest kuni 1924. aasta veebruarini protestinoot ei esitatud, seejärel ilmutas Nõukogude Venemaa 1924. aasta suveni taas suurt diplomaatiliselt aktiivsust. Pärast 29. juulit 1924 kuni 1. detsembrini mässukatseni proteste ei esitatud. Viimane seadis piiriküsimuse Eesti ametivõimude silmis tõsisemas valgusesse. Viimased kaubapunktid suleti 1925. aasta veebruaris. (J. Valge. Mitteametlik kaubavahe-

tus Eesti-Vene piiril aastatel 1921–1924. – Akadeemia 1992, nr. 6, lk. 1210–1215; 1220.)

⁵ Arvutusalus: Eesti arvudes 1920–1935, lk. 130; H. Kukk. Eesti väliskaubandus 1919–1921 a. – Eesti Statistika Kuukiri 1922, nr 5, lk. 36; J. Valge. The Tartu Peace Treaty and the Economic Development of the Republic of Estonia. – Emancipation and Interdependence. The Baltic States as New Entities in the International Economy, 1918–1940. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensis. 13. 1994, lk. 181; K. Koort. Vene transiit läbi Eesti kahe maailmasõja vahel: ootused ja tegelikkus. – Akadeemia 1998, nr. 12, lk. 2520.

⁶ Viimane pankrott – kuul pähe. – Päevaleht 15.10.1925, nr. 279.

alles 1921. aasta lõpul ja vaid 200 veduri remondiks. 1922. aasta sügisel pingestusid suhted lepingupoolte (Nõukogude valitsus ja neli Eesti ühinenud metallitehast) vahel. Tööd katkestati lõplikult 1924. aasta aprillis. Remontida oli jõutud vaid 70 vedurit. Ebaõnnestunud tehing andis tugeva hoobi kogu Eesti metallitööstusele.⁷ Tähelepanuväärne on taas suhete pingestumise aeg – 1922. aasta sügis. RKI kolleegiumi liige Jakobov oli pidanud just vedurite parandamise lepingut peamiseks majandushoovaks, mis pidi Eestit Venemaaga siduma. Kes, millal ja miks Venemaal Eesti osas teisiti otsustas, selle kohta on palju spekulatsioone, ent algallikate puuduse tõttu endiselt vähe selgust.

Igatahes olid kauplemistingimused Venemaaga järsult halvenenud. Kuid kogu Nõukogude Vene kullatagavara ning osaliselt ka vääriskivide kulgemine läbi Eesti Läände ning suhteliselt soodsad võimalused Venemaal aastatel 1920–22 olid jätnud oma jälje. Ning mitte ainult kullanud üle selles osalenud Eesti poliitika ja majanduse võtmetegelased, vaid kujundanud ka idaäri palaviku ja mõjutanud tugevasti Eesti majandusringkondade ettekujutust Eesti seisundist ja tulevikust. K. Koorti väitel kujunes näiteks suhtumine Venemaa transiidi vahendamisse realistlikumaks alles 1924. aasta lõpul – hiljem, kui mõisteti Eesti olukorra muutumist Lääne-Euroopas.⁸

Nii oli Eesti üldises majanduspoliitikas vähe muutusi kuni 1923. aasta detsembrini. Aasta esimesel poolel oli selleks ka vähe võimalusi, sest tulemas olid Riigikogu valimised ning täitevvõim ei soovinud erilist aktiivsust üles näidata. Pealegi tundus väliselt kõik korras olevat. Majandussuhete vähenemist N. Liiduga peeti pigem ajutiseks. Rahamärkide tsirkulatsioon ei kasvanud enam, vaid isegi kahanes pisut, inflatsioon oli ohjes ja marga kurss püsis.

Kuid kevad ja suvi olid olnud erakordselt külmad ja vihmased ning seetõttu kujunes viljasaak halvaks. Hilisemate kalkulatsioonide järgi jäi põllumajanduses saamata ca 1½ miljardi marga (8,8 miljoni kuld- rubla) eest saaki.⁹ Metsa väljavedu oli sa-

muti ilmatingimuste tõttu raskendatud, pealegi olid puidu hinnad maailmaturul järsult langenud. Seetõttu ähvardas kaubandusbilansi puudujääk kujuneda erakordselt suureks. See kahandas Eesti Panga ja Riigikassa valuutavarusid ning oleks pidanud teema informeeritud väikese seltskonna üsna ärevaks. Avalikkus finantsolukorra raskusest teadlik ei olnud. Eesti Panga tegevusest või õigemini sellest, et seda tegelikult ei teata, kujunes avalikkusel arusaam alles 1923. aasta lõpul, mil Riigikogus lahvatas kullaskandaal.

“Eesti Majanduses” iseloomustati 1923. aasta meeolusid järgmiselt: “Veel kaugele hilise suve sisse püsis meil meeolu, et meri on põlvini ja kestis kiidulaul Eesti majanduslikule soliidusele ja ettevõtlikkusele. Ka siis veel, kui esirinnas sammujad lahtist kuristikku oma ees nägid, tagasi tõmbama hakkasid, tekkis mingisugune väike segadus tagumistes ridades ning kostsid julgustavad hüüded ja otsekohesed ähvardused, et esimesi sundida edasi minema. Alles hulga hiljem sai kogu seltskonnale selgeks, kuhu meie olime jõudnud.”¹⁰ Kes need eessammujad ja hüüdjad siis olid?

Seadusandliku võimu roll majanduspoliitikas, välja arvatud agrarüsimused, oli 1920. aastate algul väike ja pinnaline. Parlamendis puudutati olulisi küsimusi harva ja vähiklikult. Parlamendi rahaasjanduse komisjonil peaaegu puudus sisuline roll. Näiteks Asutava Kogu rahaasjanduse komisjoni koosolekuid ei külastanud selle liige K. Päts kordagi.¹¹ Ei pidanud seda kohaks, kus tehakse olulisi otsuseid. 1921. aastal akti-

⁷ Vt. täpsemalt: J. Valge. Eesti üleminek uuele majanduspoliitikale ja Otto Strandmani osa selles. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, nr. 40, 1991, lk. 91–94.

⁸ K. Koort. Vene transiit läbi Eesti kahe maailmasõja vahel: ootused ja tegelikkus. – Akadeemia nr. 12, 1998, lk. 2541; Akadeemia 1999, nr. 1, lk. 138.

⁹ F. Akel Riigikogus. II Riigikogu protokollid 19.08.1924, 6. ij., vg. 6.

¹⁰ Toimetuse kommentaar. – Eesti Majandus 1924, nr. 1, lk. 3.

¹¹ Asutava Kogu rahaasjandus komisjoni esimees A. Oinas Eesti Maarahva Liidu Asutava Kogu rühmale 4.06.1920. ERA, f. 15, n. 2, s. 1023, l. 160.

viseerus komisjon küll mõnevõrra, ent 1922. aasta veebruarist kuni 1924. aasta suveni seal emissiooni, valuuta pariteedi ega rahapoliitika küsimusi ei käsitletud. Seega ei väärinud see komisjon oma nime. Eesti majanduspoliitika kujundamise võtmeisikuid ei tekkinud ka ajakirjanduse arvamusi- liidrite seast, sest avalikkusel puudus olulisemate protsesside kohta informatsioon. Ja ajakirjandus oli üsna loid. Eesti Panga bilansse analüüsiti pealiskaudselt, justkui oleks teatud, et süvenemisel puudub mõte, kuna bilansid on võltsitud.

Nii tuleb majanduspoliitika võtmeisikuid otsida eelkõige täitevvõimu juhtkonnast. K. Pätsi valitsus, kus rahaministriks oli Georg Westel ja kaubandus-tööstusministriks Karl Ipsberg, oli võimul jaanuarist 1921 kuni oktoobrini 1922, mil koalitsioonis olnud Tööerakonna kolmest ministrist astusid kaks tagasi. Järgnenud tööerakondlase Juhan Kuke valitsuses jäid endisse ametisse seitse eelmise valitsuse ministrit (sealhulgas G. Westel). Et II Riigikogu valimised olid juba mais 1923, kujunes J. Kuke valitsuse võimuloleku aeg lühikeseks ja tegutsemistahe väikeseks. Juhan Kukk ise võis kogunud rahaministri Westeli ametisoleku ajal jääda väheinformeerituks. Vähemalt nii ta hiljem ise väitis. Uus valitsus, mille etteotsa sai taas K. Päts ja rahaministriks jäi edasi G. Westel, asus võimule 2. augustil 1923. Lisaks oma riigijuhi ametile oli Päts aastatel 1920–1921 Tallinna Börsikomitee esimees, Eesti-Vene Kaubanduskoja asutamise initsiaator 1923. aastal koos Madis Jaaksoni, Konrad Mauritz ja Rudolf Renninguga ja selle hilisem esimees. Eelpoolmainitud Rudolf Renning oli 1920. aastate algul kaubandus-tööstusministri abiks, kelle ameti-

ülesannete hulka kuulus ka piiril kauplemiseks lubade andmine. Kümnendi teisest poolest oli Renning Pätsi ja Nõukogude saatkonna vahendajaks.¹² Või varemgi.

Georg Westel, kelle suhteid Pätsiga ilmetab ehk ka asjaolu, et tavaliselt nimetas Päts just teda oma äraolekul riigivanemaks, oli lõpetanud Riia Polütehnikumi kaubandusosakonna, töötanud enne I maailmasõda Tallinna Vastastikkuses Krediidühisuses ning pärast sõda aastatel 1920–1921 Eesti Panga direktorina. G. Westel oli oma majandusvaadetelt väidetavasti industrialist ja põhimõtteline inflatsioonist, kelle arvates võis odav raha luua vabrikuid ja ärisid.¹³ Eraettevõtluses näib Westel olevat olnud Pätsi satelliit. Igatahes ei ole andmeid, et mõnes äris oleks ta tegutsenud ilma Pätsita. See lubab oletada, et ka poliitikas oli Westel Pätsi käepikenduseks. Tema rahaministriks oleku aeg oli erakordselt pikk, üks pikimaid järjestikusi ministriksoleku aegu enne 1934. aasta riigipööret.¹⁴

Valitsuse majanduspoliitikat kujundas teataval määral ka Riigi Majandusnõukogu. Sel 1919. aasta septembris valitsuse majanduspoliitikat nõustama loodud institutsioonil olid suured volitused. Majandusnõukogu võis teha ettepanekuid valitsusele või otse mõnele ministrile. Kui minister polnud ettepanekuga nõus, arutas küsimust valitsus, kes ettepaneku tagasilükkamise korral pidi selle koos põhjendusega saatma Riigi Majandusnõukogule uuesti läbivaatamiseks. Vaid siis, kui ka Majandusnõukogu parandatud ettepanek valitsuse heakskiitu ei leidnud, jäi ta jõustumata. Riigi Majandusnõukogu liikmeteks olid hääleõigusega ministriumide ja riigikontrolli esindajad ja kümme parlamendi liiget ning sõnaõigusega veel kaksteist mitmesuguse organisatsiooni esindajat.¹⁵ Kuid Riigi Majandusnõukogu ei olnud suuteline üksinda mingeid otsuseid ellu viima. Ta oli nõuniku, ehkki mõjuvõimsa ja soosingus oleva nõuniku rollis, kus pakuti välja ideesid ja kujundati arvamusi, kuid ei vastutatud nende täpsuse eest. Üheks arvamuslimidriks Riigi Majandusnõukogus oli Madis Jaakson.

¹² Eesti majandustegelased. Tallinn, 1938, lk. 166; M. Ilmjärv. Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkond: aastad 1925–1934. – Acta Historica Tallinnensia 1999, nr. 3, lk. 160–161.

¹³ E. Laaman. Erakonnad Eestis. Tartu, 1933, lk. 67; J. Kukk. Otto Strandman majanduspoliitikuna. – Vaba Maa 30.11.1935, nr. 267.

¹⁴ Tallinna Krediidipanga aktsionäride peakoosolek. – Päevaleht 20.01.1920, nr. 15.

¹⁵ Riigi Teataja 23.09.1919, nr. 67, lk. 529–530.

Madis Jaakson oli lõpetanud Pärnu linnakooli ning Peterburi kaubanduskursused. Aastatel 1905–1912 töötas ta Peterburis börsinotari abina ja aastatel 1912–1918 Peterburis Põhja Vastastikkuse Krediitühisuse direktori ja juhatajana. Aastatel 1911–1916 oli ta Peterburi Laenu-Hoiu-Ühisuse asutajaliige ja esimees ning ka Peterburi Fondibörsi liige. 1919. aastal sai temast Eesti Vabariigi riigivaranduste ülevõtmise komisjoni esimees. 1920. aastast kuni 1922. aastani oli ta Tallinna Börsikomitee liige ja aastatel 1922–25 selle esimees, 1920–1925. aastani Pankade Nõukogu abiesimees ning aastatel 1923–25 Riigi Majandusnõukogu liige. Lisaks oli ta Kaubandus-Tööstuskoja eluviimise komitee liige.¹⁶ Viimase asutamine oli teatavasti üks K. Pätsi kinnismõtteid.

Ning veel üheks majanduspoliitika kujundamise keskuseks oli loomulikult Eesti Pank. Nii nagu riigi keskpank seda olema pidigi. Kuid Eesti Pank oli kuni 1924. aastani riigiks riigis, kuhu ei ulatunud ei avalikuse ega riigikontrolli pilk. Panga detailsemaid aastaaruandeid riigikontrollile ei näidatud. Ja Eesti Panga president oli pangas omakorda diktaator, kes võis muu hulgas ka võlgu maha kanda.¹⁷ Suhe riigiga oli panga põhikirjas täpsemalt fikseerimata. Eesti Panga nõukogu, kus riigi kui aktsionäri huvid pidanuksid olema esindatud, oli riigi esindajana tegelikult jõuetu. Sest nõukogus olid esindatud erapankade juhid ja ettevõtjad, kelle huvid riigi huvidega pigem ristusid kui kattusid. Nõukogu liikmed määrati valitsuse poolt rahaministri ettepanekul. Juhatus valis aga nõukogu. Nii oli Eesti Panga tegevus otseselt rahaminister Westeli kontrolli all ja riigi huvid pidanuksid justkui igati esindatud olema. Ent seda juhtumil, kui Westel end omakorda kellelgi juhtida ei lasknud ja oleks ise neid huvisid omakasupüüdmatult ja adekvaatselt esindanud. Milles on aga alust kahelda.

Esimese detailsema ülevaate valitsusele panga seisust ja tegevusest tegi riigikontrolör alles 6. juunil 1924.¹⁸ Ka see ülevaade puudutas ainult 1923. aastat, Eesti Panga varasema tegevuse kohta on võimalik kasutada ainult panga ametlikku statistikat. Ent

teades andmete moondamisi 1923. aastal, on alust kahelda ametliku statistika täpsuses ka aastatel 1920–22. Eesti Panga põhidokumendid, mis lubaksid rekonstrueerida otsuste tegemise mehhanisme aastatel 1920–27, puuduvad ka arhiivist. Tabelis 1 on toodud Eesti Panga laenude kasv 1923. aastal.

Tabel 1. Eesti Panga laenude seis 1923. aastal miljonites markades

Kuu	Miljonit marka	Dünaamika (jaanuar=100)
Jaanuar	3 183,1	100,0
Veebruar	3 402,9	106,9
Märts	3 605,4	113,3
Aprill	3 839,9	120,6
Mai	4 006,5	125,9
Juuni	4 184,6	131,5
Juuli	4 282,7	134,5
August	4 397,5	138,2
September	4 585,8	144,1
Oktoober	4 645,0	145,9
November	4 619,0	145,1
Detsember	4 784,1	150,3

Allikas: Eesti Pank 1919–1929. Tallinn, 1929, lk. 86. Eesti Panga laenu-tegevuse statistikat võib pida da usaldusväärseks alates 1923. aastast.

¹⁶ Eesti majandustegelased. Tallinn, 1938, lk. 61–62.

¹⁷ Riigikontrolör A. Oinas valitsusele 12.06.1925. – ERA, f. 66, n. 1, s. 1406, l. 2.

¹⁸ Varasemate revideerimiste puhul pidi riigikontrolör piirduma ainult panga põhikirja § 44 ettenähtud panga aruande "läbivaatamisega", mis seisnes panga juhatuse peamiselt aruandes toodud andmete vormilises võrdlemises pangaraamatutega, mis andis loomulikult vähe võimalusi panga tegevust sügavamalt revideerida. Et ka riigikontrollile esitatud panga aruanded sisaldasid väga vähe statistilisi andmeid, siis pidi riigikontrolör alati nentima, et aruanded on panga raamatutega kooskõlas. Kõnealune põhjalikum revisjon toimus juba 10.–13. detsembrini 1923 ja täiendavalt 31. jaanuarist kuni 23. veebruarini 1924, ent lõpparuande esitas riigikontrolör järgmise aasta juuni alguses. (Eesti Vabariigi riigikontrolör A. Oinas valitsusele 6.06.1924. – ERA, f. 66, n. 1, s. 1317, l. 14.)

Aasta vältel kasvasid laenud üle pooleteise korra. Laenamane pidurdus alles novembrist.

Neist laenudest oli Eesti Panga ametlike andmete kohaselt 1923. aasta lõpuks tööstusele läinud 46%, kaubandusele ja pangandusele 36% ning põllumajandusele 5,3%.¹⁹ Samal ajal toimus maal üks Euroopa radikaalsemaid agraarreforme.

Seega laenati aastatel 1921–23 eelkõige suurtööstusele, kaubandusele ja pankadele. Need kolm valdkonda olid saanud ligi 3/4 kogulaenudest. 1923. aasta sügiseni krediteerimise põhisuund ei muutunud.

Kuid paraku oli ka tööstuse siseselt finantseeritud just nõrgemaid ja rohkem Vene turuga seotud majandusharusid. Nii moodustasid tööstuslaenude osakaalust peapangas 1923. aasta 31. detsembril metallitööstusele läinud summad 16,4% kõigist tööstuslaenudest, kuid paberitööstusele 5,0%, tsemenditööstusele 2,9%, keemiatööstusele 2,2% ja toidu- ja maitseainetetööstusele (s.h. ka tubakatööstus) 2,5%. Perspektiivsemad ja hiljem iseseisvusajal kiiremini arenenud tööstusharud olid ebasoosingus.

Sama oli ka kaubanduse-pangandusega: suurimaid laene olid saanud Vene turuga arvestanud avantüristlikud ettevõtted.

Niisiis oli krediteerimise põhisuund täiesti ebaõnnestunud ja koguni kahel tasandil: majandusharude löikes ning ka majandusharude siseselt. Majanduspoliitiline valearvestus üksi nii suuri möödalaskmisi ei oleks saanud põhjustada.

See suunab tähelepanu Eesti Pangast kõige rohkem laenu saanud ettevõtetele. Tabelis 2 on esitatud kõige rohkem laenu saanud ettevõtete laenuseis miljonites markades 1. jaanuaril 1923 ja 1. jaanuaril 1924.

Tabel 2. Eesti Panga suurimad võlgnikud aastatel 1923–1924 miljonites markades

Ettevõtte	1.01. 1923	1.01. 1924
Balti Puuvillavabrik	189	351
Sindi Kalevivabriku Ühisus	230	307
Harju Pank	103	182
Eesti Tarvitajate Keskkühisus	136	163
A/S "Silva"	109	130
A/S "Atlanta"	62	93
Vene-Balti Laevaehituse ja Mehhaanika A/S	42	73
Kreenholmi Puuvillavabrikute Valitsus	35	86
Tallinna Linnavalitsus	53	78
Eestimaa Tööstuse ja Kaubanduse Pank	97	70
A/S Peetri Tehas	35	63
Põhja Pank	36	59
A/S Union	23	56
Tallinna Krediidipank	34	55
"Dvigatel"	48	50
Eesti Seemnevilja Ühisus	45	49
Riigi Põlevkivitööstus	13	49
Tallinna Laevaühisus	47	48
Aseri Tsemendivabrik	23	45
Eesti Laenu Pank	34	47
Põhja Paberi- ja Puupapivabrik	44	45
A/S M. Luther	5	44
A/S "Kosmos"	75	43
Tallinna Eesti Kirjastusühisus	26	43
A/S "Ilmarine"	28	37

Allikas: Eesti Panga tegevuse läbivaatamise komisjoni materjalid. 06.06.1924 – 31.12.1924. Deebitoride nimekiri. ERA, f. 80, n. 2, s. 2742, l. 1-35.

Kokku moodustasid toodud ettevõtete laenud 1923. aasta 1. jaanuari seisuga 1544 miljonit marka ja aasta hiljem 2229 miljonit marka, seega ligikaudu poole Eesti Panga kogulaenudest. Tähelepanu väärrib asja-

¹⁹ Arvutusalus: Eesti Pank 1919–1929. Tallinn, 1929, lk. 86.

²⁰ Eesti kapitaaliturk. – Eesti Majandus 1923, nr. 4, lk. 49.

²¹ Eesti Panga laenude ja tegevuse aruanne. Dateerimata. – ERA, f. 1790, n. 1, s. 128, l. 8.

²² R. Nerman. Kopli. Miljöö, olustik, kultuurilugu. Tallinn, 1995, lk. 164–165; A. Anderkopp Riigikogus. II Riigikogu protokollid 21.08.1924, 6. ij., vg.

olu, et nendest 25 suurlaenajast vaid kolme laenusumma kahanes 1923. aastal. Eesti Panga laenuprotsent aastatel 1920–1923 jäi vahemikku 7,5–8%. Seega said krediteeritud ettevõtted, eriti pangad, kingituse. Eesti Pangast laenu saanud pangad võisid hakata laenuressurssi edasi laenama. Erapankade laenuprotsent oli 15–20% ja 1923. aasta algul koguni 25–30%.²⁰

Osalt oli perspektiivitute ettevõtete finantseerimine 1923. aastal seotud ilmselt ka Eesti Panga lootusega päästa vanu laene kaotamineku eest.²¹ Kuid peapõhjuseks oli siiski muu.

Pärast poliitilisi vapustusi olid varem tsaaririigile ja vene suurettevõtjatele kuulunud endised suurtehased jäänud osalt juhtide ja omaniketa. Hoolimata nende sisseseade osalisest äraveost ning rüüstamisest kujutasid nad tohutut väärtust ning olid ahvatluseks Eesti ärimeestele ja poliitikutele. Ka juba tsariajal eestlastele kuulunud ettevõtteid hakati reorganiseerima ning esile kerkisid uued, nüüdsesse Eesti poliitilisse eliiti kuuluvad tegijad. Seega on põhjust vaadelda rohkem laenu saanud ettevõtete juhtide ja omanike ringi. Niipalju, kui see kasutada olevate andmete põhjal on võimalik.

Balti Puuvillavabrik ("Sitsivabrik") oli asutatud 1898. aastal Vene turu jaoks. Iseseisvuse alguses oli ettevõtte hädas turu leidmisega. Viiest direktorist koosnenud juhatuse asus kuni 1921. aastani Petrogradis. 17. veebruaril 1921 registreeriti a/s "Balti Puuvillavabrik" põhikiri uuesti ning selle järgi pidi juhatuse asuma Tallinna. Tehase peadirektoriks sai alates 1919. aastast Isak Citron. Peaomanikeks olid Isak Citron ja tehase kommertsdirektor Konstantin Karl Wachmann, üheks juhtivaks osanikuks ka Eesti Panga nõukogu liige, a/s "Silva" direktor Eduard Kuusik. Citron, Wachmann ja Kuusik olid äripartnerid ka Eestimaa Tööstuse ja Kaubanduse Pangas. 1919. aastal sõlmisid Balti Puuvillavabrik ja Sindi Kalevivabrik koostööleppe, hiljem moodustasid aga Balti Puuvillavabrik, Sindi Kalevivabrik ja Kreenholmi Puuvillavabrikute valitsus sündikaadi. Konstantin Karl Wachmann oli ka Sindi Kalevivabriku juhatuse

liige ja koos Citroniga üks omanikke.²² Ettevõtte suutis uutes turutingimustes ümber orienteeruda, saavutades juba 1925. aastaks sõjaeelse toodangutaseme.²³

Sindi Kalevivabrik oli asutatud 1833. aastal. Tsaariajal müüdi kaupa põhiliselt Veneturul. Nagu Balti Puuvillavabrikulgi, tekkisid iseseisvusaja algul probleemid toodangu turustamisega. Omanike ring Balti Puuvillavabrikuga (Wachmann ja Citron) kattus suurel määral. Tähelepanuväärne on, et 1919. aastal oli Sindi Kalevivabriku peadirektori kohta pakutud Konstantin Pätsile.²⁴

Harju Pank asutati 1919. aasta augustis Pätsi, Westeli, Madis Jaaksoni, Konstantin Koniku ja endise siseministri August Peedi poolt.²⁵ 1920. aastal sai viimane Eesti-Vene segakomisjoni liikmeks, järgmisest aastast Eesti saatkonna nõunikuks Moskvas. Harju Panga omanike hulgas oli ka Johan Laidoner. Harju Panga esimese juhatuse liikmeteks olid August Peet ja Eesti Vabrikantide Ühisuse üks organiseerijaid ning sekretär Konrad Mauritz.²⁶ Kuni 1921. aasta sügiseni oli nõukogu esimeheks K. Päts. 1920. aastal alustas Harju Pank bolševike kulla vahendamist Läände.²⁷ 1921. aasta sügisest sai Harju Panga juhatuse liikmeks suurspekulant, piirituse salakaubavedaja Gustav Linqvist. Teiseks juhatuse liikmeks oli M. Jaakson. Samast ajast sai nõukogu esimeheks Johan Laidoner. 1921. aasta sügisel moodustati Harju Panga aktsionäride grupp, nn. konsortsium (kitsam omanikering), kuhu kuulusid G. Linqvist, K. Päts, V. Pin-

50–51; Eesti entsüklopeedia, II kd., Tartu, 1933, lk. 43; Eesti avalikud tegelased. Tartu, 1932, lk. 30, 366; "Centum"-klubi revisjonikomisjoni koosoleku protokollid. Vanematekogu koosoleku protokollid. 8.05.1925 – 20.12.1932. ERA, f. 999, n. 1., s. 1, l. nummerdamata.

²³ M. Pihlamägi. Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Tallinn, 1999, lk. 163.

²⁴ O. Karma. Eesti Vabariigi majanduspoliitika kaks aastakümnet 1919–1939. Tallinn, 1999, lk. 34; Sindi vabriku tegevust tahetakse laiendada. – Vaba Maa 24.10.1919, nr. 223.

²⁵ Riigi Teataja 23.08.1919, nr. 449.

²⁶ Riigi Teataja 30.08.1919, nr. 59.

²⁷ G. Solomon A. Ležavale 30.08.1920. – ERA, f. 1790, n. 1, s. 1523, l. 24.

kovsky, V. Pihlak, A. Virkhaus, V. Lender, J. Rumberg, o-ü "Viru", J. Laidoner, K. Mauritz, A. Gnadeberg, Eesti Panga nõukogu liige, endine toitlusminister ja Börsikomitee esimees August Janson, M. Jaakson ja E. Koch, konsortsiumi juhatuses olid M. Jaakson, Gnadeberg ja Linqvist.²⁸ Harju Pank pankrotistus 1925. aastal. August Janson tegi 1925. aasta sügisel, pärast oma viimaste ettevõtete kokkuvarisemist, Berliinis suitsiidi.²⁹

Eesti Tarvitajate Keskühisus (ETK) oli asutatud 1917. aastal ülemaaliste kooperatiivsete tarvitajateühisuste suurostude keskuseks. ETK juhataja oli aastatel 1917–35 Johan Nihtig. Aastatel 1917–23 oli ETK juhatuse liige Eesti Panga nõukogu liige aastatel 1921–27 ning Kommertspanga direktor Anton Teetsov.³⁰

Kaubanduslik-tööstuslik aktsiaselts "Silva" oli asutatud 1919. aastal. Asutajaks ja direktoriks oli Eduard Kuusik, teiseks direktoriks August Janson ja kolmandaks I Riigikogu liige Põllumeestekogude rühmas

²⁸ O. Karma. Eesti Vabariigi majanduspoliitika kaks aastakümnet 1919–1939. Tallinn, 1999, lk. 34; Riigi Majandusnõukogu koosoleku protokoll 26.11.1923. – ERA, f. 990, n. 1, s. 44, l. 16.

²⁹ Atlanta lõpp. – Vaba Maa 13.01.1924, nr. 10; Viimane pankrott – kuul pähe. – Päevaleht 15.10.1925, nr. 279.

³⁰ Eesti majandustegelased, lk. 144; Eesti avalikud tegelased. Tartu, 1932, lk. 337.

³¹ Riigi Teataja 12.07.1919, nr. 36, lk. 281; Viimane pankrott – kuul pähe. – Päevaleht 15.10.1925, nr. 279; Eesti majandustegelased, lk. 153.

³² Riigi Teataja 10.01.1921, nr. 2.

³³ K. Ipsberg Riigikogus 19.12.1923. II Riigikogu protokollid, 2. ij., vg. 2263.

³⁴ Atlanta lõpp. – Vaba Maa 13.01.1924, nr. 10; Viimane pankrott – kuul pähe. – Päevaleht 15.10.1925, nr. 279.

³⁵ O. Karma. Eesti Vabariigi majanduspoliitika kaks aastakümnet 1919–1939. Tallinn, 1999, lk. 50–53; R. Nerman. Kopli. Miljö, olustik, kultuurilugu. Tallinn, 1995, lk. 27.

³⁶ Riigi Teataja Lisa 20.04.1921, nr. 28, lk. 271.

³⁷ 1940. aastal natsionaliseeritud ettevõtete aktsionäride nimekirj. – ERA, f. 72, n. 1, s. 234, l. 80.

³⁸ M. Pihlamägi. Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Tallinn, 1999, lk. 165.

³⁹ Riigi Teataja 24.05.1919, nr. 32, lk. 249.

⁴⁰ A. Anderkopp Riigikogus. – II Riigikogu protokollid 21.08.1924, 6. ij., vg. 50–51.

ning Eesti Panga endine juriskonsult Jüri Parik.³¹ Ülekrediteeritud "Silva" sattus raskustesse 1923.–24. aastal. Pankrott kuulutati välja 1930. aastal.

Välis- ja sisekaubandusega, eriti aga Vene kaubandusega tegelev aktsiaselts "Atlanta" asutati 1921. aasta jaanuaris Karl Saaretoki, Jaan Kirschi ja endise toitlus- ja põllutöeministri, Asutava Kogu saadiku, maaliitlase Jaan Raamoti poolt.³² Kuni 1923. aastani oli ettevõtte juhatuse liikmeks üks Põllumeestekogude tollaegseid liidreid, mitmekordne minister Karl Ipsberg.³³ Juhatuse liikmeks ja üheks omanikuks oli August Janson.³⁴

Tsaariaja lõpul Vene turu ja eriti militaarvajadusteks asutatud metallitööstusehiiglane Vene-Balti tehas läks iseseisvuse alguses üle äritsejate seltskonnale, kelle hulka kuulusid peale rahvusvaheliste avantüristide ka Põllumeestekogude juhtivad tegelased Jaan Teemant ja J. Laidoner, M. Jaakson ja K. Pätsi vend Voldemar Päts. Laidoner, Jaakson ja V. Päts kuulusid ka ettevõtte juhatusse. Ettevõtte olukorda arutati korduvalt Riigikogus. 1923. aasta kevadel surus Põllumeestekogude erakond parlamendis läbi otsuse anda tehasele laenu 90 miljonit marka.³⁵ Tehas pankrotistus 1925. aastal.

Kreenholmi manufaktuur oli asutatud 1857. aastal. Enne maailmasõda oli toodangu turustamise keskuseks Moskva, kust varustati tervet Venemaad tekstiilikaupadega. Iseseisvuse algul sattus ettevõtte raskustesse ning ka hiljem jäi toodang mitu korda sõjaeelsele alla. Direktoriteks jäid endiselt A. Knoop ja M. Knoop.³⁶ 1920. aastate alguses kattus omanike ring osalt Balti Puuvilla- vabriku omanikega, kuid välistatud ei ole ka Scheeli grupi ja Laidoneri osalus. Igatahes oli Laidoner üks omanikke 1940. aastal.³⁷ 1920. aastate teisel poolel oli ettevõtte suutnud uued turud leida, ekspordides 70–80% oma toodangust Skandinaaviamaadesse, Saksamaale, Poolasse, Leetu, Lätti ja Soome.³⁸

Eestimaa Tööstuse ja Kaubanduse Pank asutati 1919. aastal. Asutajad olid Balti Puuvillavabriku, "Dvigateli" ja Peetri Tehase omanikud.³⁹ Üheks osanikuks oli väideta- vasti ka Eesti Panga nõukogu liige Eduard Kuusik.⁴⁰ Pank võttis üle Riia Kommertspan-

ga Tallinna osakonna ja kujunes mõneks ajaks Eesti suurimaks aktsiapangaks. Avantüristlikud laenuid mitmetele tööstusettevõtetele (s.h. nahavabrikule "Union") viisid panga raskustesse ning 1929. aastal neelati tühjaks jooksnud ettevõtte Kommertspanga poolt.

A/s Peetri Tehas (endine Noblessneri tehas) oli 1913. aastal Tallinnas Rootsi ja Saksa kapitalidega asutatud ettevõtte allveelaevade ehitamiseks. Tehase ehitus jäi lõpetamata, osa sisseseadest oli veetud enne Saksa okupatsiooni Venemaale. Tehas pankrotistus 1925. aastal ning selle omandas Eesti Pank kui suurim võlausaldaja. Tehast ei käivitatud ning selle varad müüdi maha. Omanike ring oli segane ja vaheldus kiiresti.

Põhja Panga asutasid 1919. aastal Oskar Seisler, Karl Laussen, Ado Tõllassepp, Eduard Pohl ja tolleaegne kohtuminister, rahvaerakondlane, hilisem (alates 1926) Eesti Panga president Jüri Jaakson.⁴¹ 1926. aastal liitus Põhja Pank Tallinna Krediidpangaga. 1925. aastal sai Põhja Panga direktoriks Eduard Aule, Eesti Panga ekspresident.⁴²

Nahatööstusettevõtte a/s "Union" oli asutatud 1921. aastal, orienteerus põhiliselt idaturule ja pidas vastu iseseisvusaja lõpuni, ehkki oli ilmselt Eesti kõige ohtlikum pankade uputaja, tõmmates vee alla juba mainitud Eestimaa Tööstuse ja Kaubanduse Panga ning kriisiaastatel Diskonto Panga ja Kommertspanga. Asutajateks olid Johannes Taar, Arthur Joost, Roman Jürgens, Rudolf Stengel, Ferdinand Wirro ja Roman Birkeneberg.⁴³ Asutajad olid ilmselt variisikud, ettevõtte tegevus väärriks lähemat uurimist. "Unioni" üheks direktoriks oli Isak Citron. Üheks juhtivtegelaseks oli vähemalt alguses Asutava Kogu liige rahvaerakondlane Johannes Reinthal.⁴⁴

1. jaanuaril 1920 muudeti Tallinna Vastastikkune Krediid-Ühisus aktsiapangaks nimetusega Tallinna Krediidpank.⁴⁵ Juhtivate tegelaste hulka kuulusid August Peet, põllumeestekogulased K. Päts, J. Teemant, G. Westel ja M. Pung, tööerakondlased Friedrich Akel ja Otto Strandman ning Eesti Panga nõukogu liige Arthur Uibopuu.⁴⁶ Reorganiseerimise ning kogu ettevõtte eestvedajaks näib olevat olnud G. Westel.⁴⁷ Pärast

rahaministri kohalt lahkumist 1924. aastal asus G. Westel taas Tallinna Krediidpanga direktoriks.⁴⁸ Krediidpanga teiseks direktoriks oli Eesti Panga nõukogu liige Arthur Uibopuu. Krediidpanga nõukogu liikmeks ja pikaajaseks nõukogu esimeheks oli aga Eesti Panga juhatuse liige Johan Sihver.⁴⁹ 1926. aasta detsembris võttis pank üle Põhja Panga ja kujunes seega Eesti suurimaks kommertspangaks. Suure Majanduskriisi ajal muutus Krediidpank maksujõuetuks, ent valitsuse korraldusel võttis Pikalaenu Pank vastutuse kõikide Krediidpanga kohustuste eest enda peale.

"Dvigatel" oli asutatud 1897. aastal Veneturu varustamiseks mitmesuguste metalli- ja masinaehitustoodetega, eriti raudteevärustusega. 1920. aastate alguses sattus ettevõtte raskustesse turu puudumise tõttu. Katse spetsialiseeruda lennukite valmistamisele ei õnnestunud. Seejärel renditi suurem osa tootmishoonetest välja. 1932. aastal aktsiaselts "Dvigatel" likvideeriti.⁵⁰ Omanike ring oli segane ja vaheldus kiiresti.

Eesti Seemnevilja Ühisus asutati 1919. aastal eesmärgiga soetada kodumaale otsarbekohast põld-, hein-, aed-, ja metsataimed seemet ja leida Eesti seemnele välisurget. Ettevõtte rentis Põllutööministeeriumilt nelja mõisat.

1911. aastal Johan Pitka, K. Pätsi, M. Punga jt. poolt asutatud Tallinna Laevauhisus reorganiseeriti mais 1920 aktsiaseltsiks ja sellega liitusid K. Mauritz,

⁴¹ Riigi Teataja 18.10.1919, nr. 76/77, lk. 603.

⁴² Eesti avalikud tegelased. Tartu, 1932. lk. 21–22; Eesti majandustegelased. Tallinn, 1938, lk. 20; Eduard Aule. 25 aastat pangategevust. – Päevaleht 26.09.1926, nr. 261, lk. 5.

⁴³ Riigi Teataja Lisa 17.12.1921, nr. 114, lk. 1135.

⁴⁴ Eesti avalikud tegelased. Tartu, 1932, lk. 271.

⁴⁵ Riigi Teataja 4.12.1919, nr. 99/100, lk. 789.

⁴⁶ O. Karma. Eesti Vabariigi majanduspoliitika kaks aastakümnet 1919–1939. Tallinn, 1999, lk. 34.

⁴⁷ Tallinna Krediidpanga aktsionäride peakoosolek. – Päevaleht 20.01.1920, nr. 15.

⁴⁸ G. Vestel Tallinna Krediidpanga direktoriks. – Postimees 4.07.1924, nr. 162.

⁴⁹ Tallinna Krediid-Panga 20 aastane tegevusjuubel. – Päevaleht 20.01.1927, nr. 19.

⁵⁰ M. Pihlamägi. Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Tallinn, 1999, lk. 199.

Gustav Pihlakas, Oskar Treilmann, Johannes Loorberg ja Christian Christianson. Ettevõttest kujunes Eesti juhtiv laevandusfirma.⁵¹ Tallinna Laevähisusega oli seotud ka Eesti Panga nõukogu liige aastatel 1921–1924 Karl Baars.⁵²

Aseri Tsemendivabrik oli asutatud 1899. aastal peamiselt Vene turu varustamiseks, omanikeks Peterburi suurpangad. Iseseisvuse alguses sattus ettevõtte raskustesse turu puudumise tõttu. Pärast imelikke keerdkäike moodustus 1922. aastal aktsionäride grupp, millega liitusid “Silva” ja The London and Northern Trading Co Ltd. Sellele grupeeringule anti 1923. aastal Aseri tsemenditehas üle. Asutajateks nimetati Otto Schilling ja Victor Golubev.⁵³ Juhatuse esimeheks sai Jüri Parik.⁵⁴ Konkurents Kunda tsemendivabrikuga lahenes 1926. aastal sel moel, et Kunda tsemendivabrik maksis Aserile tasu, et viimane tsementi ei toodaks.

Eesti Laenu Pank asutati 1920. aastal endise Tallinna Eesti Vastastikkuse Krediitühisuse aktsiaseltsiks muutmise teel. Asutajateks olid Johannes Reinthal, Asutava Kogu liige põllumeestekogulane Jaan Sitska, Johann Bergmann, Gustav Treiberg, Timoteus Kuusik, Jaan Teemant, Julius Anton, Jaan Kallas, Villem Pinkovsky ja Priido

⁵¹ Riigi Teataja 26.11.1920, nr. 203/204, lk. 1622; O. Karma. Eesti Vabariigi majanduspoliitika kaks aastakümnet 1919–1939. Tallinn, 1999, lk. 33–34.

⁵² Eesti majandustegelased. Tallinn, 1938, lk. 23.

⁵³ Riigi Teataja Lisa 23.01.1923, nr. 11, lk. 117.

⁵⁴ O. Karma. Eesti Vabariigi majanduspoliitika kaks aastakümnet 1919–1939. Tallinn, 1999, lk. 53.

⁵⁵ Riigi Teataja 1919, nr. 85/86, lk. 674.

⁵⁶ M. Pihlamägi. Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Tallinn, 1999, lk. 202.

⁵⁷ Riigi Teataja 27.10.1920, nr. 181/182, lk. 1448.

⁵⁸ Eesti majandustegelased. Tallinn, 1938, lk. 125.

⁵⁹ O. Karma. Eesti Vabariigi majanduspoliitika kaks aastakümnet 1919–1939. Tallinn, 1999, lk. 34; Riigi Majandusnõukogu koosoleku protokoll 26.11.1923. – ERA, f. 990, n. 1, s. 44, l. 16.

⁶⁰ Eesti majandustegelased. Tallinn, 1938, lk. 228.

⁶¹ Riigi Teataja 19.06.1920, nr. 89/90, lk. 708; O. Karma. Eesti Vabariigi majanduspoliitika kaks aastakümnet 1919–1939. Tallinn, 1999, lk. 33–34.

⁶² R. Neriman. Kalamaja ajalugu. Tallinn, 1996, lk. 143.

⁶³ M. Pihlamägi. Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Tallinn, 1999, lk. 200.

Roog.⁵⁵ Jaan Sitska oli kuni 1929. aastani Eesti Laenu Panga direktor.

Põhja Paberi- ja Puupapivabrik oli suurim paberi ja -poolfabrikaatide ettevõtte Eestis, kujunenud Johann Wiedenbaueri paberiveskist, mis töötas juba 17. sajandil Ülemiste järve ääres. 1909. aastal ettevõtte rekonstrueeriti. Tsaariajal läks peamine osa eksporttoodangust Vene turule ja ka iseseisvusaja algul loodeti Venemaale, kuid hiljem suutis ettevõtte siiski raskustega ümber orienteeruda ekspordile Lääne-Euroopasse.⁵⁶ Ettevõtte peamane näivad olevat olnud baltisakslased, ehkki üheks direktoriks ning ümberregistreerijaks/asutajaks oli ka Tallinna Börsikomitee ja Riigi Majandusnõukogu liige, hilisem Kaubandus-Tööstuskoja abiesimees Eduard Rosenvald.⁵⁷

A/s M. Luther oli asutatud 1841. aastal, aktsiaseltsiks muutunud aastal 1897. Juba enne iseseisvumist eksporditi osa toodangust Lääne-Euroopasse. Iseseisvusajal oli ettevõtte edukas, üle 90% toodangust eksporditi, sellest ca 75% Inglismaale. Ettevõtte põhiomanik ja juht oli Eesti Vabrikantide Ühingu esimees, Eesti Panga nõukogu liige Martin Luther. Ühtlasi oli ta ka Scheel & Co nõukogu liige.⁵⁸

A/s “Kosmos” asutati kaupade müügiks Venemaale Gustav Linquisti, V. Pinkovsky, K. Pätsi, A. Peeti ja M. Jaaksoni poolt. “Kosmos” oli personaalunioonis Harju Pangaga, kasutades viimase kapitali.⁵⁹ Koos Harju Pangaga ta ka pankrotistus.

Tallinna Eesti Kirjastusühisus oli asutatud 1908. aastal. 1922. aastal ehitati moodne trükikoda. Ettevõtte juhatuses esimeheks oli Eesti Panga nõukogu liige Arthur Uibopuu.⁶⁰

“Ilmarine” oli 1920. aastal K. Pätsi, Karl Ipsbergi, Konrad Mauritz, Arthur Uibopuu ja Madis Jaaksoni poolt asutatud aktsiaselts, mis omandas Wiegandi masinavabriku.⁶¹ Viimane oli töötanud Vene turule. Hiljem said “Ilmarise” osanikeks ka vennad Puhkid ning juhatuses esimeheks Johan Laidoner.⁶² Iseseisvusajal sai ettevõtte uuesti jalad alla 1930. aastate teisel poolel.⁶³ 1940. aastal kuulus “Ilmarise” aktsiate enamuse Puhkide perekonnale.⁶⁴

Niisiis olid kõik Eesti Panga nõukogu esimese koosseisu liikmed aktiivsed ärimed. Ühtlasi olid nende ettevõtted Eesti Panga peamised võlgnikud.⁶⁵ Eesti Panga juhatuse liikmete tegevus oli varjatud. Eduard Aule, Eesti Panga president aastatel 1919–1925, keda peeti Eesti panganduse isaks, ei reklaaminud ennast ettevõtete asutajana ega lasknud end valida nende nõukogudesse. Mis ei tähenda, et tal aastatel 1919–25 majandushuvist ei oleks olnud. Nende suunda demonstreerib tema Põhja Panga direktoriks saamine 1925. aastal. Ka 1940. aastal omas ta K. Pätsi ettevõtmistega seotud aktsiaid: Eesti Lloyd, a/s Krediitpank, o/ü “Seltskondlik Maja”.⁶⁶ Mis lubab arvata, et tal oli selle seltskonnaga varemgi sidemeid.

Peaaegu sama varjatud oli ka teiste juhatuse liikmete tegevus. Eesti Panga juhatuse liige aastatel 1919–24 Johan Sihver oli ühtlasi piimatööstuskooperatiivi “Estonia” juhatuse liige ja esimees, kindlustusseltsi “Hansa” nõukogu liige ja, mis kõige olulisem, Tallinna Krediitpanga nõukogu liige ning 1925. aastast Tallinna Eesti Kirjastusühisuse juhatuse esimees. Ja 1926. aastast K. Pätsi lemmiklapse – Kaubandus-Tööstuskoja nõukogu esimees.⁶⁷

Ka kolmanda juhatuse liikme Leo Sepa tegevuse kohta andmed puuduvad. 1940. aastal oli ta eelpoolmainitud pankade uputaja “Unioni” suuromanikuks.⁶⁸

Rohkem laenu saanud ettevõtete juhtide ja omanike ringi kaudu joonistub välja üks poliitikute-äriemeeste mõjuvõimas grupeering: K. Päts, G. Westel, M. Jaakson, A. Janson, J. Laidoner, vennad Puhkid, K. Mauritz, A. Peet, A. Uibopuu, M. Pung, K. Ipsberg, V. Pinkovsky, J. Parik ja G. Linquist. See grupeering kontrollis Harju Panka ja selle konsortsiumi, “Silvat”, “Atlantat”, Vene-Balti Laevaehitustehast, Tallinna Krediitpanka, Tallinna Laevaühisust, Eesti Laenu Panka, aktsiaseltsi “Kosmos”, Aseri Tsemendivabrikut, Tallinna Eesti Kirjastusühisust ja aktsiaseltsi “Ilmarine”. Nimetatud ettevõtetele oli Eesti Pank välja laenanud 796 miljonit marka. Peale selle kuulus neile loomulikult veel teisi ettevõtteid, mille lae-

nusumma jäi alla 37 miljoni ja mis seetõttu tabelisse ei mahtunud. Näiteks Eesti Lloyd ja “Lennuk”. Eraldi oli aga Konrad Mauritz laenanud 11 miljonit, Laidoner koos Lauseniga 13 ja üksinda veel 5 miljonit, August Peet üksinda 6 miljonit ja koos H. Tomingaga veel 2 miljonit, G. Linquist 17 miljonit ning M. Jaakson 11 miljonit.⁶⁹

796 miljonit oli 36% kahekümne viie suurema laenusaja kogulaenude summast. Ehk 4,5 miljonit kuldrubla, mis moodustab peaaegu poole 1927. aastal saadud nn. Rahvasteliidu laenust. See on miinimum. Kõiki ärisidemeid ei ole kahtlemata õnnestunud tuvastada. Nii näiteks ei ole selge, kas Eduard Kuusik (“Silva”, Balti Puuvillavabrik, Sindi Kalevivabrik, Kreenholm, lisaks Madis Jaaksoni äripartner Eesti Klaasitööstuse Osühingus⁷⁰) oli ühendusliili Päts-Westel-Jaaksoni ja Citron-Wachmanni vahel. Kui jah, siis kujuneb grupeering Päts-Westel-Jaakson-Kuusik-Citron-Wachmann. Ettevõtetest tuleks Päts-Westel-Jaaksoni kontrolli all olevatele ettevõtetele lisada veel Citron-Wachmanni Balti Puuvillavabrik, Sindi Puuvillavabrik, Eestimaa Tööstuse ja Kaubanduse Pank, Kreenholm ning “Union”. Kogulaenude summa tõuseb nii 1666 miljoni margani ehk 76%-ni suuremate ettevõtete kogulaenude summast! Suurematest laenusajatest jäävad sel juhul vaid ETK,

⁶⁴ 1940. aastal natsionaliseeritud ettevõtete aktsionäride nimekiri. – ERA, f. 72, n. 1, s. 234, l. 129–130.

⁶⁵ Eesti Panga nõukogu liikme, aastatel 1914–1918 Vene-Balti Laevaehitustehase varustusosakonnas töötanud Karl Virma äritegevuse kohta andmed puuduvad.

⁶⁶ Aktsiaomanike nimekirjad. – ERA, R-985, n. 1, s. 68, l. 20; Kindlustusaktsiaseltsi Eesti Lloyd asutajad Päts, Jaakson ja Westel 1919. aastal, nädal Harju Pangast hiljem.

⁶⁷ Eesti majandustegelased. Tallinn, 1938, lk. 196; Eesti avalikud tegelased. Tartu, 1932, lk. 304.

⁶⁸ 1940. aastal natsionaliseeritud ettevõtete aktsionäride nimekiri. – ERA, f. 72, n. 1, s. 234, l. 158.

⁶⁹ Eesti Panga tegevuse läbivaatamise komisjoni materjalid. 6.06.1924 – 31.12.1924. Deebitoride nimekiri. – ERA, f. 80, n. 2, s. 2742, l. 15.

⁷⁰ Riigi Teataja 3.04.1920, nr. 49/50, lk. 389; Eesti Pank 1923, lk. 3; Riigi Teataja Lisa 10.01.1921, nr. 2, lk. 9.

Tallinna Linnavalitsus, Eesti Seemnevilja Ühisus, Riigi Põlevkivitööstus, Põhja Pank, “Dvigatel” ja a/s Peetri Tehas selle suure grupeeringu mõjuväljast eemale. Kusjuures esimesed olid kooperatiivsed või riiklikud institutsioonid ja viimase kahe omanike ringi ei õnnestunud selgitada. Eranditeks olid ka baltisakslaste Põhja Paberi- ja Puupapivabrik ning aktsiaselts M. Luther. Viimasega oli siiski seotud K. Mauritz ühise osaluse kaudu aktsiaseltsis “Küttejõud”.⁷¹

Ehkki ärigrupeeringute määratlemisel võib esineda ebatäpsusi, piisab siinsest analüüsist üldisteks järeldusteks. Kõik suuremaid laene saanud ettevõtted olid kuidagi Eesti Panga tegelaste või tipp-poliitikutega seotud.

Lisaks võib 1920. aastate alguse aktiivsete äritegelaste kohta sedastada, et valdavalt olid nende ettevõtete juhid ja omanikud teatava Vene taustaga, kas opteerunud, Peterburis või Moskvast õppinud, või Venemaal enne või pärast revolutsiooni ajutiselt töötanud. Või kui tagasihoidlikult öelda, siis oli neil Vene tausta tunduvalt rohkem kui Eesti keskmisel poliitikul, majandusmehel või haritlasel. Arvestades seda ning ka “omanikevabaks” jäänud ettevõtete varasemat orientatsiooni, ei ole imestada, et valdav osa Eesti Pangast laenu saanud ettevõtteid oli ühel või teisel kujul hõlmatud idaäris või vähemalt lootis turule Venemaal.

Ehkki selle ida suunas vaatava tõsiseltkonnaga poliitiline kuuluvus oli kirev, domineeris siiski selgelt üks erakond – Põllumeestekogud. Grupeeringu klubiliseks ja *lobby*-keskuseks oli aga o/ü “Seltskondlik Maja”, hilisem klubi Centum, tuntud ka Sajamehe klubina. Osahinguga “Seltskondlik Maja” asutasid 1921. aastal Konstantin Päts, Madis

Jaakson, Jüri Parik, August Peet, Anton Uesson, Johannes Reinthal ning August Kuben (Põhja Panga asutaja, juhatuse liige ja direktor aastatel 1920–26) ja Hermann Reier (insener Lutheri vabrikus).⁷² Nimetatud tuumiku ümber koondus järk-järgult pea-aegu kogu eelpoolnimetatud äriühingud.⁷³ Klubi mõju Eesti sise poliitikale, eriti aga majanduspoliitikale oleks raske ülehinnata.

Loomulikult oli see seltskond, kelle idasuunalised äriplaanid luhtusid ning võlad kasvasid, huvitatud senise laenu poliitika jätkumisest. Kuni Eesti marga hüperinflatsiooni viimiseni, mis oleks neid vähemalt võlgadest vabastanud.

Nende äriplaan – lootmine idaturule – oli selgelt ebaõnnestunud. Ent Eesti Panga tühjaks laenamine võis olla mõjutatud ka teistest teguritest. Vasakpoolsete poliitikute arvates juhtis Eesti tolaeagset majanduspoliitikat just sellepärast nii, et mõjuvõimsatel isikutel puudus usk Eesti iseseisvusse ja iseseisva Eesti tulevikku. Seepärast tahtud nimelt juhtida varandusi kindlatesse kättesse – eraisikute tasku.⁷⁴

Ühe põhjusena võib see tõepoolest kõne alla tulla. Bolševike võimu alla langemise korral muidugi vaevalt varanduste säilimisest unistada võis. Kuid aastatel 1920–23 oli üsna valdav ettekujutus bolševike langusest ning Venemaa taastumisest endistes piirides – kas tsaari- või Asutava Kogu võimu all. Eesti Panga väljalaenatud vahendid olid saadud Tartu rahulepinguga ja teenitud Vene kulla vahendamisel. Kuidas võisid näiteks Päts ja Westel tollal ette kujutada Vene valgete käitumist püha ja jagamatu Venemaa taastumise korral? Vene valgete vaate kohaselt – nii nagu Päts ja Westel sellest üsna selgelt võisid endale aru anda – olid bolševike kullatehingud Vene rahvusliku vara kõige kuritegelikum tuuldepildumine. Ning tulenevalt sellest olid kurjategijad ka vahendajad. Ja vahenduselt teenitud summad – ka Eesti Panga ja Eesti Riigikassa vahendid – tulnuksid omanikule – Vene riigile – tagastada. Seda sai vältida nende summade kiire eraisikutele laialijagamisega. Ja mõttetu olu neid jagada kogu rahvale, kui positsioon võimaldas jagada omaenda

⁷¹ Riigi Teataja Lisa 17.08.1921, nr. 69, lk. 680.

⁷² Eesti majandustegelased. Tallinn, 1938, lk. 98–99; Eesti avalikud tegelased. Tartu, 1932, lk. 266.

⁷³ “Centum”-klubi revisjonikomisjoni koosoleku protokollid. Vanematekogu koosoleku protokollid. 8.05.1925 – 20.12.1932. – ERA, f. 999, n. 1, s. 1, l. nummerdamata.

⁷⁴ J. Kukk II Riigikogu rahaasjanduse komisjonis 16.06.1924. – ERA, f. 80, n. 2, s. 402, l. 197p.

L. Johanson Riigikogus. II Riigikogu protokollid 21.08.1924, vg. 59.

sõpradele. Ja iseendale. Mis sest, et rahvas pidas 15 miljonit kuldrubla kätte võidetuks vabadussõjalaste verega.

Kulla jaotamisega oma sõpruskonnale võis kaasneda veel üks idee. Eesti nende aastate üks informeeritumaid isikuid Eduard Laaman märgib, et Pätsi tegevust kannustas nendel aastatel Eesti rahvusliku kodanluse loomise püüe. Oli ju Eesti kodanlik riik ilma kodanluseta, kuningriik ilma kuningata. Ja kuidas rahvuslikku kodanlust ikka muuga tekitada kui mitte rahvuslike vahenditega. Eesti eliidi, Eesti aadli loomise püüet kannavad nähtavalt ka “Seltskondlik Maja” ja klubi Centum – mõlemad Pätsi sünnitised. 1930. aastatel kutsuti klubi “Centum” Pätsi õukonnaks.

Pealegi – ega muul kombel tekkiv kodanlus väarikusega hiilanud. Osa baltisakslasest oli oma varanduse ja staatuse säilitanud, kuid usukodanlus kujunes peamiselt optantidest või idaäri tegelnud isikutest. Paari aastaga ei olnudki võimalik väarikalt rikkaks saada.

Nii võis tõepoolest Pätsile–Westelile näida nende tegevus mitte ainult isikliku rikastumisena, vaid millegi üllamana. Mille nimel võis ka kehtivaid õigusakte rikkuda. Seda tehti isegi tolle ajajärgu kohta erakordselt jõhkralt. Juba Eesti Panga nõukogu ja juhatuse komplekteerimisel ei arvestatud 1932. aastani kehtinud tsariaegset krediitseadust, mille 10. osa § 28 kohaselt oli isikutel, kes mõnes krediitasutuses ametis olid, sealhulgas juhatuse või nõukogu liikmeteks, keelatud olla mõne teise era- või riigi krediitasutuse ametis, seega ka juhatuse või nõukogu liikmeteks. Ka laenude suurusjärg oli seadusevastane. Krediitseaduse kohaselt ei tohtinud krediit kliendile ületada 1/10 panga omakapitalidest.⁷⁵ Käesoleval juhul mitte üle 35 miljoni marga. Eesti Pangas aga tõusis see näiteks Balti Puuvillavabriku puhul üle panga kapitalide suuruse, s.t. ca 10 korda üle krediitseaduses lubatud piiri. Lubatud määra ületas rohkem kui 2/3 laenudest.

Laenude kindlustuste osas rikkus Eesti Pank aga selgelt omaenda põhikirja. Üle poole laenudest olid nn. konto-korrent-

laenuid, 1923. aasta detsembri bilansi järgi 2757 miljonit marka. Diskonteeritud vekslid portfellis, korrespondentide juures ja välisveksleid oli kokku 1740 miljonit marka. Peapanga laenude revideerimisel 1924. aasta alguses selgus, et kindlustustest moodustasid panditud kaubad ja ettevõtete siseseaded 63%, kinnisvara obligatsioonid 11% ja väärtpaberid ning ülejäänud valitsuse ja pankade garantiid.⁷⁶ Nende varanduste kohta ei ole aga selge, kuidas ja missugustel alustel nad hinnatud olid, ega ka see, missugused objektid nimelt panditud olid.⁷⁷

Loomulikult ei olnud suurem osa neist laenudest likviidsed. Vastavalt panga põhikirja § 11 punkt 4-le võis pank tähtajalisi laene välja anda mitte kauemaks kui kuueks kuuks. “On call” arveid ja krediite võidi aga põhikirja kohaselt anda järgmiste kindlustuste vastu: rahas ja tükis olev kuld ja hõbe ning muud väärismetallid, kuni 90% nende börsihinnast; valitsuse poolt kindlustatud riigi võlakohustused, protsentpaberid, aktsiad ja obligatsioonid, hüpoteekasutuste pantkirjad, välisvaluuta ja vekslid, kuni 75% nende börsihinnast; valitsuse poolt garanteerimata väärtpaberid kuni 50% nende börsihinnast; kaubad ja põllutöösaadused kuni 2/3 nende väärtusest; vähem kui kuuekuulise tähtajaga vekslid, mis on garanteeritud vähemalt kahe maksuvõimelise isiku poolt.⁷⁸ Laenude andmist vabrikute ja tehaste siseseadete kindlustusel ei näinud panga põhikiri üldse ette.

Põhikirja kohaselt oli just panga nõukogu kohustatud jälgima, et pangaasjade ajamine toimuks põhikirja piires. Aga Westeli kontrolli alla komplekteeritud nõukogu liikmed olid, nii nagu rahaminister ja riigivanem, ise peamised laenusajaad. Kitsed kärnereiks.

■

⁷⁵ Eesti Panga tegevuse uurimise komisjoni alamkomisjoni ettekanne. Salajane. – ERA, f. 80, n. 2, s. 2742, l. 75–76.

⁷⁶ Arvutusalus: Eesti Vabariigi riigikontrolör A. Oinas valitsusele 6.06.1924. – ERA, f. 66, n. 1, s. 1317, l. 18p-19.

⁷⁷ Eesti Vabariigi riigikontrolör A. Oinas valitsusele 6.06.1924. ERA, f. 66, n. 1, s. 1317, l. 18p-19.

⁷⁸ Riigi Teataja nr. 28/29, 1919, 30.04.1919, lk. 222.